

РОБОТА ОРГАНІВ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ ЩОДО ПІДТРИМКИ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (кінець XIX - початок XX ст.)

А. СЕДЛЯР

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Важливою складовою освітнього процесу у Російській Імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. були середні навчальні заклади. До них належали гімназії, реальні, комерційні, технічні, військові та єпархіальні школи, духовні училища, вчительські та духовні семінарії. Залежно від свого профілю вони підпорядковувалися різним міністерствам. Місцевою розпорядчою гілкою влади для шкіл Волинської та Подільської губерній був Київський учбовий округ. В організації та сприянні розвитку навчальних закладів, поряд з державними органами влади, не менш вагому роль відіграло місцеве самоврядування. З огляду на це при дослідженні освітньої справи в Україні на межі XIX та XX століть необхідно звернути увагу на роботу у цій сфері муніципальних органів. Історіографія освіти цього періоду досить розмаїта, зокрема, серед низки праць слід виділити дослідження О.Бабіної¹, В.Омельчука², Л.Єршово та ін. Водночас відсутні роботи, спеціально присвячені освітнім процесам у середній школі, діяльності органів міського самоврядування Волинської та Подільської губерній в цей час у галузі середньої освіти.

За Миським положенням 1892 р., яким керувалися у своїх діях органи міського самоврядування, до їхніх обов'язків належали опікування розвитком засобів народної освіти та встановлена законом участь у завідуванні навчальними установами⁴. Сюди входила й допомога закладам середньої освіти. Головним завданням муніципальних органів було оформлення клопотань перед відповідним міністерством про відкриття шкіл та надання фінансової допомоги на їх утримання.

Основним середнім освітнім закладом були гімназії - державні та приватні, причому в одному місті могли існувати заклади обох типів. Наприклад, у Дубно, де в 1905 р. відкрито приватну жіночу гімназію, через чотири роки за ініціативою міської думи почала діяти державна чоловіча гімназія⁵. Зазвичай ініціатива у відкритті гімназій належала органам міського управління. Наприклад, вагомий внесок у організацію середньої освіти Новограда-Волинського зробив міський голова І.Мечниковський, який домігся дозволу відкрити в місті чоловічу гімназію⁶.

Важливе місце у системі середньої освіти посідали технічні школи. На початку XX ст. на Волині не існувало жодного середнього технічного навчального закладу. Єдина в цій губернії нижча реміснична школа почала функціонувати в Житомирі лише в липні 1911 р.⁷ Не кращою була ситуація й на Поділлі. Питання про відкриття середнього технічного училища з 8-річним курсом у центрі губернії, Кам'янці-Подільському, було порушено у 1901 р. Місто асигнувало на побудову будинку та облаштування училища 40 тис. крб., а також надало безкоштовно земельну ділянку. Утримання закладу обходилося у 14071 крб. щороку. Дума прийняла на себе зобов'язання видавати на це щорічно 5 тис. крб., решту витрат мала взяти на себе держава. Було встановлено досить високу заробітну плату для працівників технічного училища. Зокрема, його директор отримав щорічне жалування у 2600 крб.⁸ Наприкінці 1916 р. можливість відкриття такого навчального закладу обговорювали в Житомирській думі після відповідної пропозиції Н.Ремезової, яка була попечителем місцевого реального училища. Однак на заваді реалізації планів стали події 1917 р.⁹

До системи середніх навчальних закладів належали також прогімназії. Маючи аналогічні до гімназій навчальну програму та організацію, вони відрізнялися від них меншою кількістю класів. Випускники прогімназій могли без екзаменів вступити до наступного класу в гімназіях. Відкриття цих навчальних закладів було певним компромісом між прагненням муніципальних

органів надати населенню можливість отримати середню освіту вдома та недостатньою кількістю коштів у їх розпорядженні для будівництва гімназій. Так, у 1902 р. Новгород-Волинська міська дума для відкриття 6-класної прогімназії запланувала відпустити одночасно 25 тис. крб. та призначила державну допомогу у 3 тис. крб. щорічно. Генерал-губернатор та волинський губернатор повністю підтримали це рішення, вважаючи, що організація прогімназії буде дуже бажаною для міста та повіту¹⁰.

До категорії середніх шкіл належали також комерційні училища. Вони готували учнів для промислово-торговельної діяльності і вступу до вищих комерційних та технічних навчальних закладів. Крім загальних, у них вивчалися спеціальні предмети - бухгалтерія, товарознавство тощо. Такий навчальний заклад, зокрема, було відкрито у Могилеві-Подільському. Міська влада допомагала його фінансуванню, виділяючи щороку 4 тис. крб. Водночас вона мала вплив на ведення господарства училища, оскільки три члени попечительської ради навчального закладу були призначені думою¹¹.

Слід також згадати земельні училища. Єдиний такий заклад у південно-західних губерніях було відкрито у 1912 р. у Житомирі, де міська дума виділила земельну ділянку для побудови навчальних і житлових приміщень¹².

Альтернативним шляхом відкриття навчальних установ був їхній переїзд з інших міст. Так, у 1916-1917 навчальному році Ольгополю було дозволено прийняти приватну чоловічу п'ятикласну прогімназію Н.Келлер, яку було переведено з Волинської губернії. Її планували перетворити у восьмирічну гімназію шляхом щорічного відкриття нового класу. При цьому утримання її, окрім плати за навчання, перекладалося на місто (2 тис. крб. щороку) та земство (3 тис. крб.)¹³.

Водночас муніципальні органи не мали змоги витратити великі суми на освіту без збитків для себе. Головною причиною такої ситуації була вкрай обмежена кількість міських коштів. Наявність так званих обов'язкових видатків (утримання військ, які перебували на постой в містах, поліції, державних установ тощо) практично повністю перекривала для органів місцевого самоврядування можливість модернізації господарства. Відсутність грошей постійно впливала на їхню діяльність і в сфері навчання. Серед іншого це призводило до затримок платежів казни субсидій на утримання державних освітніх закладів. Як приклад, можна розглянути ситуацію з реальним училищем у Вінниці. Воно було засноване у 1890 р. із зобов'язанням міста сплачувати щорічно держскарбниці на його утримання 8 тис. крб. До 1896 р. субсидія надавалася вчасно і у повному обсязі, але в наступні роки постійно затримувалася, а то й взагалі її не було. Наслідком було збільшення боргів міста. Причиною цього стало зростання витрат міста на потреби військ, які перебували тут на постой, а також зниження прибутків через несплату населенням податків у муніципальну скарбницю. Водночас подільський губернатор зазначав, що Вінницька дума йде далі своїх зобов'язань стосовно реального училища. Маючи змогу повернути кошти від субсидії, які лишилися невитраченими, вона ніколи цього не робила, залишаючи їх освітньому закладу¹⁴. Лише майже через десять років, після покращення загальноекономічного стану, місто отримало змогу знову регулярно сплачувати гроші на утримання училища.

Відсутність незалежного фінансування призводила до недостатньої кількості середніх шкіл. А ті навчальні заклади, які працювали у міських населених пунктах, завжди були переповненими і відмовляли у прийомі більшій частині бажаючих учитися. Наприклад, у 1902 р. у Вінниці до реального училища вступило лише 66 чоловік із 150 кандидатів, і це вважалося високим показником. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми стало відкриття паралельних відділень існуючих класів. Зазвичай розпочинали з молодших груп. Міські органи управління мали забезпечити можливість розширення училищ та гімназій. На практиці це означало перебудову або зведення нових приміщень. Звичайно, це супроводжувалося додатковими витратами. Міста не могли утримувати розширені освітні установи самостійно і були змушені просити збільшення допомоги від держави. Так, загальна вартість щорічного утримання Вінницького реального училища з паралельними відділами сягала 41500 крб., тоді як оплата за навчання становила лише 26750 крб.¹⁵

Фінансування середніх навчальних закладів, як правило, здійснювалося з кількох джерел. Основним з них були прибутки, отримувані від плати за навчання. Це була основа, на якій трималося господарство та видавалася заробітна плата працівникам середніх шкіл. Але ці кошти не могли покрити всіх видатків. Однією з причин було те, що від плати за навчання звільнялися окремі категорії учнів. Тому дефіцит бюджету доводилося покривати державній скарбниці та міським органам самоврядування. Причому досить часто Міністерство народної освіти видавало дозвіл на відкриття гімназій лише тоді, коли місто гарантувало їх утримання, тобто було готове покривати різницю між прибутками і видатками за власні кошти. Іншими словами, держава перекладала фінансове забезпечення освітніх установ повністю на плечі муніципальних органів. Лише у деяких випадках уряд міг надавати допомогу навчальним закладам, які утримувалися на місцеві кошти. Наприклад, це відбулося в роки Першої світової війни. Зокрема, 3 тис. крб. було відпущено казною у 1915 р. Летичівській міській думі на допомогу місцевій чоловічій гімназії¹⁶.

Відсутність таких гарантій призводила до того, що містам забороняли відкривати училища та гімназії. Іншою причиною могла бути наявність подібних установ у сусідніх містах губернії. Це означало, що мешканці міста повинні були відправляти своїх дітей вчитися до інших населених пунктів. Але не бралось до уваги, що це під силу лише забезпеченим особам, крім того, кількість вакансій була вкрай обмеженою і вистачало бажаючих вступити до гімназій серед місцевих жителів. Наслідком цього була неможливість отримати середню освіту для переважної більшості міщан, не кажучи вже про сільське населення повіту.

Потрібно відмітити, що практично всі міста (принаймні - повітові центри) намагалися відкрити хоча б один середній навчальний заклад. Лише окремі населені пункти могли собі дозволити мати кілька таких установ. Наявність гімназій та училищ мала дуже велике значення не лише для населення, але й для міських органів управління. Крім можливості отримати освіту, вони ще й приносили прибутки у муніципальну скарбницю, оскільки сприяли припливу людей, розвитку промисловості, що забезпечувало збільшення податків, сплачуваних місту, та зростання надходжень. Водночас уряд, вирішуючи питання організації навчального процесу в губерніях, далеко не завжди керувався побажаннями органів самоврядування. У березні 1905 р. Міністерство народної освіти повідомило генерал-губернатора, що рішення про відкриття навчальних закладів має ставитися виключно на розгляд освітнього начальства залежно від потреби в них та наявності необхідних на це коштів. Подібна ситуація склалася у травні 1909 р. у Луцьку, коли під час обговорення можливості відкриття нових шкіл на Волині директор народних училищ губернії вирішив, що це місто не потребує нових середніх навчальних закладів. На той момент Луцьк мав чоловічу (372 учні) та жіночу (304 учениці) гімназії, тоді як дітей шкільного віку було близько 2 тис. осіб¹⁸.

Взагалі, можна стверджувати, що органи міського самоврядування досить часто проявляли ініціативу в освітній галузі. В деяких випадках для відкриття нових навчальних закладів їм доводилося брати на себе великі боргові зобов'язання. Наприклад, у 1914 р. Брацлавська міська дума виділила 72700 крб. на побудову та облаштування чоловічої гімназії. Крім цього, ще 31500 крб. було передбачено для зведення будинків початкових шкіл. Усі ці витрати склали понад 74% міського бюджету¹⁹. У гіршому становищі були міста, які не мали своєї землі і тому не могли вільно надавати відповідні ділянки для побудови навчальних закладів. Так, подібна проблема постала перед думою м. Рівного, коли у 1913 р. виникло питання про відкриття вчительської семінарії²⁰.

Одним з варіантів допомоги середнім школам з боку органів міського самоврядування була виплата стипендій учням або сплата за їх навчання. Кандидати визначалися міською управою. Як правило, гроші видавалися найбільш біднішим або найбільш здібним учням. При цьому іноді стипендії отримували найменування на честь визначного діяча або події. Скажімо, на початку 1915 р. подільський губернатор оголосив стипендію, введenu Кам'янець-Подільською думою при місцевому технічному училищі для дітей найбільш бідніших міщан, "в пам'ять 300-річчя

правління Дому Романових"²¹. А лубенська міська влада в лютому 1911 р. на честь 50-річчя маніфесту Олександра II про скасування кріпацтва взяла на себе витрати за навчання одного учня та однієї учениці відповідно чоловічої та жіночої гімназій²².

Важке фінансове становище міст призводило до того, що іноді вони змушені були відмовитися від допомоги середнім школам або зменшувати їх асигнування. Наприклад, у 1915 р. Жмеринська міська дума постановила скоротити утримання місцевої гімназії, але губернське начальство не тільки скасувало це рішення, а й наказало збільшити витрати за цією статтею²³. Подібна ситуація склалася в Дубно. Тут у 1909 р. за кошти міста було відкрито та забезпечувалося утримання чоловічої гімназії з усіма відповідними правами. Але грошей вистачило лише на два роки. Тому вже 1911 р. місцеві збори міських уповноважених ухвалили клопотати перед урядом про передачу утримання гімназії на державний рахунок²⁴.

Певну допомогу у фінансуванні середніх навчальних закладів у містах надавали земства. Так, Летичівська чоловіча гімназія, яка перебувала на утриманні міста, отримувала субсидію від земського самоврядування у 2 тис. крб.²⁵ Але, як правило, освітні установи, які фінансувалися за рахунок органів міського управління, не отримували суттєвих коштів від земств. Це було об'єктом постійних нарікань з боку міських дум, оскільки міста сплачували земські збори, не отримуючи за це реальної допомоги, в тому числі й у освітній сфері.

Органи міського громадського управління могли пропонувати різним особам статус попечителя освітніх закладів. Як правило, такі пропозиції надавалися людям, які були матеріально забезпеченими та користувалися авторитетом у населення. Наприклад, влітку 1916 р. Жмеринська міська дума надала звання попечителя місцевої гімназії графу Д.Гейдену²⁶. Це сприяло підвищенню авторитету навчального закладу.

З цією ж метою міські думи клопотали перед Міністерством внутрішніх справ про право присвоювати гімназіям та училищам імена відомих діячів. Між іншим, досягти цього було нелегко. Уряд вимагав для цього чітку організацію роботи навчального закладу, відсутність проблем з його фінансуванням, престижність серед населення тощо. Тому далеко не всі подібні пропозиції задовольнялися. Наприклад, навесні 1913 р. уряд відхилив клопотання Брацлавської міської думи про присвоєння місцевій чоловічій гімназії імені Дома Романових як недостатньо обгрунтоване²⁷.

Міські думи, надаючи гроші для організації шкіл, передавали їм також землю під будинки, сади тощо. При цьому вона могла бути надана безкоштовно або в орендне утримання. В останньому випадку укладався договір на певний термін. Так, Кам'янець-Подільська міська дума в 1910 р. ухвалила передати місцевому технічному училищу міської землі під садок та город в оренду на 10 років з тим, щоб після закінчення терміну дії угоди та її неперодовження всі насадження перейшли до міста²⁸.

При вступі до державних середніх навчальних закладів було встановлено обмеження для євреїв - їхня кількість не могла перевищувати 15% від загальної чисельності всіх учнів. Це було ще однією перешкодою єврейським дітям отримати середню освіту. Ця проблема була особливо гострою саме для Волині та Поділля - районів єврейської осілості. Приватні навчальні заклади, де кількість учнів-євреїв не регламентувалася, саме з цієї причини часто не могли розраховувати на підтримку уряду. Зокрема, комерційному училищу Н.Ремезової в Житомирі влітку 1912 р. було відмовлено у позиції 100 тис. крб. для його перетворення на середній політехнікум через зауваження Міністерства торгівлі та промисловості щодо переважання у цьому закладі єврейських дітей. Цю позицію не похитнуло навіть запевнення Житомирської міської думи про взяті на себе гарантії погашення цієї позики²⁹.

У квітні 1909 р. попечитель Київського учбового округу на вимогу Міністерства народної освіти надав уряду проект загальної шкільної мережі. Він визначав навчальні заклади, які мали бути відкриті на державні кошти в губерніях, що входили до округу. Цей процес мав відбуватися поетапно. Перша черга належала початковим школам. Після їх відкриття мали бути організовані нові заклади середньої, а далі - вищої освіти. Причому субсидіювання коштів на середні

школи мало реалізовуватися лише після введення в дію всіх закладів нижчої освіти. На початку другого десятиліття ХХ ст. це було причиною відмови клопотанням низки міських дум у наданні казною позик на відкриття гімназій, наприклад - Овруцької міської думи³⁰.

Під час Першої світової війни частина Волинської та Подільської губерній була окупована німецько-австрійськими військами. При цьому більшість державних та громадських установ з цих теренів підлягала евакуації. До їх переліку потрапили і середні навчальні заклади. Зокрема, Рівненська чоловіча гімназія була евакуйована до Облaсті Війська Донського. Згодом, після звільнення Рівного, її повернули до міста. Допомогу в евакуації та відновленні навчального процесу надавали органи міського самоврядування³¹. Наприклад, міська влада Дубно надала безкоштовно земельну ділянку в центрі міста для чоловічої гімназії, яка була зруйнована в ході бойових дій³².

Серед губерній, які входили до Київського учбового округу, Волинська та Подільська мали найгірші показники у справі організації середньої освіти. Так, на 1911 р. за кількістю жіночих середніх навчальних закладів Подільська губернія посідала останнє місце. У всіх жіночих гімназіях Поділля на той час навчалася 2303 учениці, тоді як у Київській губернії - 8243, Полтавській - 7070, Чернігівській - 5063. Однією з причин зменшення кількості учнів була недостатня допомога школам з боку земств та міст. У 1911-1912 навчальному році з міських сум жіночим гімназіям Київського округу в цілому було субсидійовано 46183 крб., тоді як на Поділлі (8 гімназій) - лише 3240 крб.³³

У 1913 р. у відсотковому відношенні найбільше коштів на середню освіту на Поділлі виділяли Вінниця, Балта, Бар, Гайсин та Могилів-Подільський. У Волинській губернії такими містами були Ковель, Старокостянтинів, Луцьк, Кременець і Новоград-Волинський.

Отже, розвиток середньої освіти на Волині та Поділлі залишав бажати кращого, особливо наприкінці ХІХ ст. Лише в останні роки перед Першою світовою війною організація середніх шкіл у цих губерніях дещо активізується. Однак незадовільний стан міських бюджетів не дозволяв розгорнути активну роботу у цій галузі. Держава також не поспішала виділяти на це належні кошти. Тому середні навчальні заклади міст Волинської та Подільської губерній не могли забезпечити місцями всіх бажаних, а зазначені губернії характеризувалися найнижчими показниками у динаміці розвитку середнього шкільництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ *Бобіна О.* Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ - на початку ХХ століття): Дис... канд. пед. наук / Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. -К.,2000. -199 с

² *Омельчук В.* Розвиток освіти на Волині (друга половина ХІХ -початок ХХ ст): Дис... канд. пед. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.Драгоманова. — К., 2001. -201 с

³ *Єршова Л.* Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст): Дис... канд. пед. наук / Ін-т педагогіки АПН України. - К., 2002. - 307 с

⁴ *Грасс В.* Справочная книга для городских общественных управлений. - Чернигов, 1900. -С.7.

⁵ *Мельничук Г.* Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. ~ Рівне, 1993. - С.50.

⁶ *Вітренко В.* З історії створення новоградволинської гімназії //Житомиру -1120(884-2004): Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. -Т.31. - Житомир, 2004. - С.268.

⁷ *Прищепя О.* Міста Волині в другій половині ХІХ -на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. -Рівне, 2003. -С.160.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.442. -Оп.655. -Спр.108. -Арк.12зв.

- ⁹ Жизнь Волыни. -1916. -И ноября.
- ¹⁰ ЦДІАК України. -Ф.442. - Оп.656. -Спр.74. -Арк.1.
- ¹¹ Там само. -Оп.657. -Спр.99. -Арк.1, 15.
- ¹² Державний архів Житомирської області. -Ф.62. -Оп.1. -Спр.ПОЗ. -Арк.9зв.
- ¹³ Юго-Западный край. -1916. -21 июля.
- ¹⁴ ЦДІАК України. -Ф.442. -Оп.655. -Спр.46. - Арк.1.
- ¹⁵ Там само. -Оп.656. -Спр.157. -Арк.1.
- ¹⁶ Юго-Западный край. - 1916, - 14 июня.
- ¹⁷ ЦДІАК України. - Ф.442. -Оп.656. -Спр.157. -Арк.20.
- ¹⁸ Державний архів Волинської області. -Ф.3. -Оп.1. -Спр.821. -Арк.20зв.
- ¹⁹ Подольнин. -1914. -2 февраля.
- ²⁰ Жизнь Волыни. -1913. -20 ноября.
- ²¹ Юго-Западный край. -1915. -6 марта.
- ²² Державний архів Рівненської області. -Ф.359. -Оп.1. -Спр.11. -Арк.56.
- ²³ Юго-Западный край. -1915. -4 июня.
- ²⁴ Державний архів Рівненської області. -Ф.359. -Оп.1. —Спр.11. -Арк.182.
- ²⁵ Юго-Западный край. -1916. -14 июня.
- ²⁶ Там само. - 5 августа.
- ²⁷ Подольнин. -1913. -5 апреля.
- ²⁸ Там само. - 1910. - 15 октября.
- ²⁹ ЦДІАК України. - Ф.442. - Оп.664. - Спр.426. - Арк.47.
- ³⁰ Там само. -Спр.439. - Арк.11.
- ³¹ Юго-Западный край. -1916. -15 августа.
- ³² Державний архів Рівненської області. -Ф.359. -Оп.1. -Спр.12. -Арк.209зв.
- ³³ Подольнин. - 1913. - 13 июня.